

ВНЕСОК МИКОЛИ МАКАРЕНКА В АРХЕОЛОГІЧНУ НАУКУ

Микола Омелянович Макаренко був зраним фахівцем у багатьох галузях гуманітарних наук, але міжнародне наукове визнання йому принесла його археологічна діяльність. Закінчуючи навчання в Археологічному інституті у Санкт-Петербурзі, він вже мав чималу практику самостійних польових досліджень, активно співпрацював з Імператорською Археологічною комісією та Ермітажем. В Україну Микола Макаренко повернувся висококласним археологом з багатим мистецтвознавчим, музеєзнавчим і педагогічним досвідом. Набуті знання вчений активно застосовував для розвитку археологічної науки в Україні і збереження її культурно-історичних надбань. Він був археологом-універсалом, який, досліджуючи пам'ятки різних часів і різних культур, постійно вдосконалював методику розкопок. Найзначнішими здобутками Макаренка-археолога, які принесли йому світову славу, були відкриття ним Роменської археологічної культури та дослідження і видання матеріалів Маріупольського могильника.

Ключові слова: Микола Макаренко, археолог, Роменська культура, Маріупольський могильник.

Yurii KUKHARCHUK

CONTRIBUTION OF MYKOLA MAKARENKO TO ARCHAEOLOGICAL SCIENCE

Mykola Omelyanovych Makarenko was a known specialist in different areas of humanities, but he gained international scientific recognition through the archaeology. He has had a great experience of field work and

Ім'я великого вченого і патріота України Миколи Омеляновича Макаренка сьогодні стає відомим все ширшим і ширшим колам громадськості. Чимала заслуга в тому братії Михайлівського монастиря, де щороку 4 лютого (у день його народження) окремо правиться поминальна літургія. Багато різноманітних культурологічних заходів, спрямованих на пошану видатного земляка та повернення із забуття його творчої спадщини постійно проводить і громада Сумського земляцтва. Саме від неї до Українського інституту національної пам'яті перед 140-річчям від дня народження М.О.Макаренка надійшла пропозиція відзначити цю дату на державному рівні та зініціювати низку інших меморіальних акцій. Але обіцянка (у листі від 15.04.2015 р. за підписом В. В'ятровича) надіслати до Верховної Ради України відповідні пропозиції чи то була забута, чи з якоїсь іншої причини оминула щорічну урядову Постанову «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв».

Тому єдиним світським заходом у цьому напрямі в стала організована (без участі влади) в лютому 2017 року в Музеї

has closely cooperated with Imperial Archaeological Commission and Hermitage when he has been finishing the Institute of Archaeology in Sankt-Petersburg. Mykola Makarenko was a high class archaeologist with a great art, museological and pedagogical work experience when he returned in Ukraine in 1919. He used his knowledge for development of archaeology and preservation of cultural and historical heritage in Ukraine. He researched the sites from different cultures and periods, improved method of excavations. The most important achievements by Makarenko as an archaeologist were discovery of the Romenska culture and research of the Mariupolskiy repository with publication of material.

Key-words: *Mykola Makarenko, archaeologist, Romenska culture, Mariupolskiy repository.*

мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків виставка, присвячена Миколі Макаренку як ініціатору і першому директору цього музею; а також проведена у дні презентації цієї виставки науково-практична конференція. На жаль, зібрані організаторами конференції для видання доповіді науковців і краєзнавців, що з'їхалися з різних областей України, так і не були опубліковані. А в них, до речі, наводилося чимало нових фактів і уточнених даних (що особливо важливо за обставин, коли в наявній літературі про М. О. Макаренка зустрічається чимало різночитань).

Пропонована стаття, написана на основі доповіді автора, торкається тих фактів біографії Миколи Макаренка, які пов'язані передусім з археологією. У ній лише пунктирно окреслені напрями його масштабних досліджень в цій царині, кожен із яких потребує додаткової аналітичної роботи з залученням фактажу, викладеного в публікаціях та археологічних звітах. На жаль, більшість праць вченого, вилучених свого часу з бібліотек, сьогодні малодоступні, або й взагалі недоступні. Тому актуальними залишаються питання і пропозиції, які неодноразово озвучувалися на меморіальних заходах пам'яті Миколи Макаренка. Їх зміст полягає в тому, що:

- державні та міські владні інституції мусять долучитися до шляхетної місії вшанування імені людини, яка, ризикуючи не тільки кар'єрою, а й власним життям, чинила опір руйнуванню християнських святинь та інших історико-архітектурних пам'яток Києва, а також зробила значний внесок у розвиток науки і культури України;
- мають бути перевидані основні наукові праці вченого і виданий альбом його художніх робіт;
- одній із вулиць у центральній частині столиці має бути присвоєне ім'я Миколи Макаренка;
- державним коштом має бути створений документальний, а може, з часом, і художній фільм про його життя, діяльність і високий громадянський вчинок.

Микола Омелянович Макаренко був знаним фахівцем у багатьох галузях гуманітарних наук. Він мав ґрунтовну художню освіту, яку отримав у Санкт-Петербурзі, в кращих у Російської імперії навчальних закладах цього профілю¹. Працюючи в Імператорському Ермітажі, де пройшов шлях від асистента до помічника головного хранителя фондів і завідувача відділу, він став музеєзнавцем високого класу, пізніше застосувавши свій багатий досвід роботи з археологічними та мистецькими колекціями для розвитку музейної справи в Україні. Авторитетним було слово Макаренка і в архітектурній галузі: розробленим методика обміру, опису й перенесення на папір інтер'єрів та планів старовинних храмів взяли на озброєння інші дослідники. Свої знання він талановито передавав молоді, викладаючи історію мистецтва та інші мистецтвознавчі курси у вищих навчальних закладах Санкт-Петербургу, Києва, Одеси, Рязані.

Але найпомітніший слід залишив Микола Макаренко в археологічній науці, зробивши там відкриття, які принесли йому міжнародну славу і визнання. Тому в переважній більшості довідкових видань його називають передусім археологом.

Хоча панує думка, що «навернув» Миколу Макаренка до археології Микола Реріх, з яким він подружився під час навчання в училищі технічного малювання, є підстави гадати, що певний вплив на зацікавленість майбутнього вченого археологією справила і його «мала Батьківщина» – Сумщина. Цей край відзначається наявністю численних праслов'янських і слов'янських городищ, скупчень курганних могильників різних періодів і культур. Із дитячими та юнацькими роками Миколи Омеляновича співпадають археологічні розкопки монументальних скіфських курганів, що велися там у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. поруч із його рідною Москалівкою такими знаними археологами, як Д.Я. Самоквасов, М.Ю. Бранденбург, С.А. Мазаракі.

Микола Макаренко цілком міг бути свідком тих розкопок, спостерігати наслідки пограбування давніх поховань, коли до

¹ Початок художньої освіти М.О.Макаренка поклало навчання в Самсонівській художній школі Імператорського Товариства заохочення мистецтв (1894-1898), куди він вступив після навчання у Перекопівській початковій школі та Лохвицькій гімназії. Посприяв тому батьків друг М.С. Вашкевич – випускник історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету, який працював держслужбовцем у Північній Пальмірі, але мав маєтності і на Роменщині, куди часто приїздив. Пізніше, з 1906 року, Микола Омелянович стане викладати в цій художній школі малювання та історію мистецтв. Але нею навчання малярській справі не закінчилося – у 1899 р. він вступив до Центрального художньо-промислового училища технічного малювання ім. барона А. Штіглиця (одного з кращих не тільки в Російській імперії, а й у Європі), яку закінчив у грудні 1904 р. з дипломом найвищого, 1-го ступеня.

рук археологів потрапляла лише невелика частка артефактів, у більшості випадків зрушених із місць їх первинного залягання. Мабуть уже тоді досягнув він глибину прірви, яка відділяє наукове дослідження пам'яток минулого від банального скарбошукацтва. Про це пізніше він напише в одній із своїх статей так: «До цих безцінних скарбів гарячково підкрадаються чіпкі руки рухомого нестримним бажанням легкої наживи нещасного грабіжника, який безслідно знищує рядок за рядком, сторінку за сторінкою найзначнішу, найбагатшу і найціннішу книгу глибокого минулого. У цих курганних насипах, в цих скарбницях нам, звичайно, важливі не матеріальні цінності, «не злато й срібло», а відображення, штрихи й відбитки на них культурних досягнень народів, що їх полишили» [Макаренко М.О., 1916, с.24].

Вступ у 1902 р. на заочне відділення Санкт-Петербурзького Археологічного інституту певно дійсно відбувся не без впливу Миколи Реріха, який не тільки захоплювався археологією, а й читав у тому навчальному закладі курс лекцій «Художественная техника в применении к археологии». Та не варто й перебільшувати цей фактор: адже археологічна практика Миколи Макаренка розпочалася задовго до його вступу в Археологічний інститут. Перший досвід практичної роботи «в полі» він отримав ще в 1898 р., в експедиції П.І. Грекова в Саратовській губернії [Качалина, 2004, с.121]. Чи була продовжена ця практика у два наступні роки – невідомо, але в 1901 р. участь у розкопках городища Монастирище на околиці м. Ромен, які велися під наглядом місцевого краєзнавця Ф.Д. Ніколайчика, Микола Макаренко брав уже в ранзі заступника начальника експедиції. Про те, що ця пам'ятка вже тоді його вельми зацікавила, свідчить повідомлення, що «всі знахідки взято М.О. Макаренко для представлення в Петербурзьке археологічне товариство» [Киевская старина, 1902, с.68].

«Представлення» добутого на Монастирищі матеріалу мабуть привернуло увагу петербурзької археологічної еліти до особистості Миколи Макаренка. У 1902 р. його беруть позаштатним асистентом в Ермітаж, він отримує Відкритий лист (дозвіл на розкопки) за підписом голови Імператорської археологічної комісії графа О.О. Бобринського².

Польові дослідження молодого вченого у ці роки вражають своїми масштабами і розмаїттям. Щороку він виїздить в експедиції у різні губернії Європейської частини Російської імперії (Ярославську, Тверську, Тамбовську, Воронежську, Володимирську, Орен-

² Імператорська Археологічна комісія у кінці XIX – на початку XX ст. була центральною установою, яка здійснювала керівництво археологічними дослідженнями

бурзьку, Новгородську, Чернігівську, Харківську, Полтавську, Катеринославську... – дослідники нарахували до 15 губерній) [Франко А., Франко О., 2013, с.42]. Розкопує городища й могильники різного часу і різних культур, обстежує давні храмові споруди.

Уже на світанку своєї наукової діяльності Микола Макаренко, один із перших, зайнявся науковим вивченням монументального українського зодчества XVII-XVIII ст., розробивши власну методику комплексного вивчення храмових будівель – обміру, опису, виготовлення креслень інтер'єрів та плану споруд, визначення особливостей будівельного матеріалу. Першим об'єктом такого дослідження стала Покровська церква в Ромнах, зведена коштом легендарного кошового отамана Петра Калнишевського [Макаренко Н.Е., 1901, с. 253-257]. Тож коли у 1907 р. виникла загроза руйнування цього дерев'яного храму, саме за методикою та за безпосередньої участі М.О. Макаренка було здійснено унікальний експеримент по його перенесенню до Полтави.

Від 1906 р., з закінченням навчання в Археологічному інституті, розпочинається й активна педагогічна діяльність М.О. Макаренка – у художньому училищі Імператорського товариства заохочення мистецтв. Запросив його туди Микола Реріх, якого призначили директором училища. Відтоді експедиційні дослідження М.О. Макаренка часто провадить коштом Товариства заохочення мистецтв, іноді залучаючи до них і М. Реріха, як це було у 1910 р., під час дослідження новгородського дитинця. Саме за рекомендацією Миколи Реріха М.О. Макаренко стає у 1907 р. членом-співробітником Імператорського Археологічного товариства, а в 1910 р. – дійсним членом цієї головної археологічної установи Російської імперії. У наступні роки він бере активну участь у діяльності й інших комісій та комітетів, пов'язаних із дослідженням та охороною пам'яток історії і культури.

У 1914 р. Товариство заохочення мистецтв направляє вченого у відрядження до Німеччини – для створення експозиції художнього училища на міжнародній виставці графічного мистецтва, що проходила в Лейпцігу, а також «задля вивчення музейних справ і студіювання пам'яток мистецтва Романської

в усій Російській імперії. На час, коли Микола Макаренко розпочинав свій шлях в археології, її очолював нащадок іменитого графського роду О.О. Бобринський – авторитетний фахівець у цій галузі, який розкопав десятки курганів, поселень і городищ. Варто відзначити, що саме О.О. Бобринський впровадив у 1889 р. Статут Імператорської Археологічної комісії, згідно з яким їй надавалося виключне право видачі Відкритих листів на розкопки з обов'язковим поданням наукових звітів про їх результати та Миколи Макаренка знайдені речі. Він же заснував і періодичне видання "Известий Императорской Археологической комиссии".

доби». У 1917 р. Російська академія наук відряджує його в складі наукової експедиції на турецько-кавказький фронт, у провінцію Трабзон, – для вивчення та складання реєстру пам'яток старовини й мистецтва.

Стрімко зростає авторитет Миколи Макаренка і як археолога-практика. Показово, що саме його у 1914 р. граф О.О. Мордвинов, власник угідь поблизу м.Каховка, де були розташовані великі скіфські кургани, запросив для дослідження одного з них, виділивши на це великі кошти – 15 тис. крб. Розкопки цього Першого Мордвинівського кургану, що тривали три місяці, увінчалися значним успіхом: було виявлене непограбоване поховання представниці царського роду з чималою кількістю золотих прикрас та інших поховальних артефактів [Макаренко Д.Є., 2006, с.38].

У ті часи всі унікальні знахідки, отримані розкопками на території України, передавалися у власність Ермітажу. Працюючи там помічником головного хранителя і вивчаючи фонди, Микола Омелянович приділяв археологічним матеріалам українського походження особливо пильну увагу: фотографував подібні речі, збирав репродукції всього, що могло бути цінним для історії українського мистецтва. Виношував ідею написати й видати книгу під такою назвою³.

Професійна художня підготовка, уміння точно зобразити предмети прислужилися вченому під час роботи «в полі», чималою мірою визначивши ту ретельність фіксації артефактів, яка стала однією з примітних рис його особистого «почерку» в археологічній науці⁴. Ще одна особливість цього почерку – фаховий мистецтвознавчий аналіз добутих археологічних матеріалів, а також вміння за окремими деталями зробити узагальнення і вийти на реконструктивний рівень дослідження. Глибокі знання давнього речового матеріалу, набуті під час

³ Подейкують, що якось він натрапив там на рунічні книги з таємними письменами наших пращурів дохристиянських часів, які свого часу придбав для Ермітажу Олександр І. Усвідомлюючи, що ці знання мають не тільки історичну цінність, а й езотеричну силу, Микола Макаренко сховав їх, а потім, під час безладу 1917-1918 рр. в Росії, начебто, вивіз їх в Україну. Сьогодні ми знаємо, що ті книги у 30-40-і роки були об'єктом полювання Сталіна й Гітлера. Дехто вважає, що саме це стало причиною досить м'якого, як для обвинуваченого у «контрреволюційній діяльності», вироку 1934 року: не розстріл або табори, а тільки заслання за межі України, ще й з правом вибору місця проживання. Прихильники такої версії, пояснюють це намаганням чекістів вивідати місцезнаходження рун і звертають увагу на наявне в «справі» Миколи Макаренка досить рідкісне звинувачення в прихильності до «ультра-спіритуалістичного напрямку» [<http://xpress.sumy.ua>].

⁴ Про неймовірну працездатність Миколи Макаренка і його прагнення максимально використати свій хист до малювання в археологічній справі свідчить те, що

археологічних досліджень та вивчення фондів колекцій в Ермітажі, знайомство з величезним обсягом вітчизняної та європейської літератури сприяли застосуванню при визначенні культурно-хронологічної приналежності добутих розкопками артефактів методу зіставлення – порівняння речей за комплексом характерних ознак. Завдяки цьому його датування археологічних знахідок та їх мистецтвознавча характеристика і сьогодні рідко викликають сумніви.

Результати своїх досліджень вчений постійно висвітлював у численних публікаціях, оперативно вводючи нові матеріали в науковий обіг, причому не тільки в спеціальній літературі, а й у науково-популярних історико-культурних виданнях. Як відмічає один із дослідників наукової спадщини Миколи Макаренка, В.Б. Звагельський, тільки в часописі «Старые годы» за період з 1907 р. по 1916 р. вийшло понад 70 публікацій М.О. Макаренка. Переважну більшість їх присвячено археологічній та мистецтвознавчій тематиці [Звагельський, 1990, с.23].

Об'єктом перманентної уваги вченого було городище Монастирище на околиці м. Ромни Сумської області, до розкопок якого Микола Омелянович періодично повертався впродовж усієї першої чверті ХХ століття (рис.1). З його листів 1907-1908 рр. до Вікентія Хвойки, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України, зі згадок у цих листах про розкопки городища та консультативних запитань більш досвідченому колезі стосовно особливостей наявної там кераміки – видно, з якою відповідальністю ставився вчений до її вивчення [Макаренко Д., 2006, с.97-99]. І саме ця пам'ятка, з якої розпочалися археологічні дослідження Миколи Макаренка на території України, вперше уславила його ім'я на світовому рівні. Підсумком вивчення її та низки інших слов'янських городищ подібного типу, розкопками яких він займався у 1901, 1902, 1906, 1907, 1912, 1918-1921 та 1924 рр. [Звагельський, 1990, с.28], стало відкриття нової археологічної культури, яка отримала назву «роменська». Довів він і те, що репрезентує вона літописних сіверян – одне з тих племен, які стояли біля витоків давньоруської держави з центром у Києві.

Тож повертав Микола Омелянович в Україну на початку 1919 року вже широко відомим археологом, знавцем історії

тільки до 1912 р. він «виконав понад дві тисячі малюнків з предметів давнини для різних археологічних видань, головним чином для записок Імператорського Російського Археологічного Товариства та видань Імператорської Археологічної комісії» [Павловский, 1913, с.27-28].

мистецтв, висококласним педагогом, удостоєним ордена Станіслава III ступеня та звання надвірного статського радника (що прирівнювалося в «табелі про ранги» до звання полковника).

Змусив вченого зробити такий карколомний крок в успішній науковій і педагогічній кар'єрі Жовтневий переворот – з усіма його негативними наслідками, зокрема й для науки та культури. Примітно, що ще навесні 1917 року наміру полишати престижну роботу в Ермітажі у нього не було: 29 березня він був введений від цього музею до складу комісії Союзу діячів мистецтв; роком раніше вийшли друком дві вагомі праці вченого – «Художні скарби Ермітажу» та розкішно ілюстрований «Короткий путівник» по Ермітажу. Але коли після приходу до влади більшовиків на музеї, у тому числі й Ермітаж, стали дивитися передусім як на сховище дорогоцінностей, які можна використати для вирішення економічних проблем, коли наукова й культурна еліта почала масово емігрувати на захід, Микола Омелянович звернув свій погляд до України, де нова влада, здавалося, інакше поставилася до збереження історичних і культурних надбань.

Слід зазначити, що в перші пореволюційні роки, які сьогодні називають роками українізації, якоюсь мірою так воно й було. Показово, що тоді з Росії в Україну, передусім у Київ, емігрувало чимало етнічних українців, представників «буржуазної» інтелігенції – художників, літераторів, науковців. Тут вони, прагнучи принести користь своїй батьківщині, дійсно, спочатку знайшли значно більше свободи для творчої діяльності, розвитку своїх можливостей.

Належний вияв поваги – як до вченого зі світовим ім'ям – відчув і Микола Макаренко: йому одразу запропонували посади професора Української державної академії мистецтв та приват-доцента Київського університету на кафедрі археології. Невдовзі він очолив також секцію мистецтв Всеукраїнської академії наук, став дійсним членом Археологічної комісії України, перейменованої пізніше у Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК). Діяльність Миколи Омеляновича в цих установах була дуже помітною: він увійшов до комісії по складанню археологічної карти, розробив «зразкову картку» для реєстрації археологічних пам'яток, підняв питання необхідності обліку й збереження архітектурних споруд князівської доби, водночас привернувши увагу і до садиб пізнішого часу. У доповідній записці Археологічному комітету від 4 жовтня 1921 року вчений вносить пропозицію узяти такі об'єкти під охорону держави і

одразу береться за підготовку проекту декрету про законодавче регламентування охорони археологічних пам'яток давньоруського періоду в Києві. Ініціює й багато сил віддає опису та створенню фотоархіву архітектурних пам'яток Києва, складає технічну документацію та кошторис для реставрації старовинних храмів, добивається прийняття закону про кримінальну відповідальність за руйнування культурно-історичних об'єктів. Ці ініціативи вченого, фактично, заклали змістові й організаційні підвалини Товариства охорони пам'яток історії та культури України, яке організаційно оформиться набагато пізніше.

Так само активно розпочав Микола Макаренко і власне археологічні дослідження. Разом із молодшим братом Миколою Реріха Борисом, якого переконав теж переїхати в Україну, він проводить дослідження Софійського собору, Києво-Печерської Лаври, Андріївської церкви. Продовжує розпочаті Д.Є. Мілеєвим ще в 1914 р. розкопки на місці Десятинної церкви, знаходить там саркофаг із шиферних плит [Макаренко Д.Є., 2006, с.24]. Започаткувавши реставраційні роботи в Чернігові, проводить масштабні розкопки Спаського собору (рис.2) і виявлених поруч князівських поховань. Продовжує досліджувати й городища роменської культури та кургани в Посуллі, зокрема у 1920 р. вперше в Україні робить вирізку поховання – у с.Ведмежому на Роменщині [Німенко, 1912, с.197]. У 1925 р. за дорученням секції мистецтв ВУАК складає реєстр пам'яток Полтавщини.

Для занять улюбленою справою – археологією – Миколі Омеляновичу доводиться викроювати час з-поміж величезного обсягу адміністративних обов'язків, які лягли на його плечі. Їх доповнює активна діяльність по створенню в Києві художнього музею, який би не поступався за вагомістю експонатів петербурзьким і московським. Основу фонду музею склала унікальна мистецька колекція Богдана й Варвари Ханенків. Микола Макаренко, призначений у 1920 р. першим директором цього Музею Мистецтв ВУАН, доклав чималих зусиль, використавши особисті зв'язки і знайомства, для розшуку й повернення в Україну цілої низки цінних експонатів цієї колекції, які в роки Першої світової війни опинилися в Росії. Про те, як багато часу віддавав він адміністративній роботі в музеї (поповненню колекцій, організації виставок, створенню наукової бібліотеки, лекційній пропаганді), свідчить той факт, що у період з 1919 по 1924 рр. не вийшло жодної його публікації⁵.

⁵ Див. бібліографію друкваних праць М.О. Макаренка [Макаренко Д.Є., 1906, с.122-123].

Робота музею завжди отримувала схвальні відгуки на засіданнях ВУАН. Але в листопаді 1924 році в ньому раптом було створено ревізійну комісію, яка зайнялася перевіркою майна музею, висунула директору низку безглузких звинувачень. У їх переліку, зокрема, було й те, що на дослідження чернігівських храмів він отримував кошти з «невідомих джерел». Про тенденційність тих перевірок свідчить висловлене Археологічним комітетом занепокоєння їх методами і пропозиція залучити до складу комісії фахівців з інших музейних установ [Німенко, 2005, с.157].

Хоча формально ініціатива демаршу проти директора музею виходила з середовища його колективу, весь хід наступних подій у житті Миколи Макаренка свідчить про те, що ляльководом цього інциденту була більшовицька влада, яка все виразніше переходила до методів адміністративно-командного керівництва наукою і культурою. Серед факторів, які призвели до зміщення акцентів у її ставленні до поцінованого науковим середовищем вченого, основних, гадаю, було два.

Перший з них пов'язаний із розгортанням у 1922 році антирелігійної боротьби, під егідою якої розпочався процес руйнації культових споруд та вилучення церковного майна. Щоб надати цьому варварству наукове обґрунтування, було вирішено ввести до «ліквідаційної комісії» істориків, архітекторів, мистецтвознавців. Микола Омелянович категорично відмовився входити до складу структури, яка мусить виносити вирок храмовим спорудам XVI-XVIII ст. як таким, що не мають культурно-історичної цінності. Більше того: він розгорнув активну контрпропаганду, розпочавши читання на відкритих засіданнях ВУАН циклу лекцій археологічного та історико-культурологічного змісту. Саме тоді, передбачаючи можливі акції вандалізму з боку більшовицької влади, він ініціює створення фото-архіву храмових та інших архітектурних пам'яток Києва; багато таких споруд, маючи гарну фотокамеру, фіксує сам.

Другий фактор виростає з тенденції до згортання процесу українізації, що особливо виразно стала виявляти себе після підписання Україною 30 грудня 1922 р. Союзного договору. Цей акт, метою якого було повернення її в імперське ярмо, Росія почала активно використовувати для посилення контролю над усіма сферами життєдіяльності українського суспільства. Згубність цього впливу найбільше відчули наукова і культурна сфери, зокрема й музейні установи.

Показовою є статистика адміністративних змін, що сталися у ці роки в музейних закладах України, а саме – зняття з посад

і притягнення до суду у 1924-1925 рр. цілого ряду директорів музеїв. Так, було усунуто від керівництва Київським національним музеєм його фундатора М.Ф.Біляшівського. З формулюванням «не зміг виконати завдання, поставлені Радянською владою пролетарському музею» були заведені судові справи проти директорів Полтавського музею М.Я. Рудинського та Катеринославського – Д.Я. Яворницького. З не менш безглуздим звинуваченням у «переховуванні майна буржуазії» були зняті з посад директори Чернігівського (В.А. Шугаєвський), Херсонського (В.І. Гошкевич), Одеського (С.С. Дложевський) музеїв⁶.

Отже, інспірована проти Миколи Макаренка судова справа була лише однією з ланок ланцюга гонінь і переслідувань, яких почали зазнавати представники української наукової й культурної еліти. Намагаючись зламати психологічно, вченого у 1925 р. навіть запроторили до Лук'янівської в'язниці, а після того, як друзі, узявши на поруки, визволили його звідти, – перевели на посаду рядового співробітника й виселили з кімнати при музеї, у якій він мешкав із родиною.

У цей важкий період (до пресингу з боку системи додалася особиста трагедія – загибель сина) передусім археологія рятує Миколу Омеляновича від депресії. У 1925-1926 рр. він поринає в дослідження пам'яток трипільської культури – здійснює розкопки поселень цих землеробських племен біля сіл Трипілля, Халеп'є, Євминка, Верем'є, Стайки, Бугаївка, Писаревиця, Сувид, вивчає і відтворює вигляд їхніх жител та об'єктів господарського призначення. Розкопки були настільки результативними, що в грудні 1925 р. Археологічний комітет влаштував виставку добутих артефактів. Виставка мала великий успіх, її термін продовжили, а Миколі Макаренку за активну участь в її організації було винесено подяку. Особливе зацікавили наукове середовище його висновки (які ґрунтувалися на власних дослідженнях) щодо вигляду і конструкційних особливостей трипільських жител.

Втім, з такою ж ретельністю, як до вивчення житлових споруд трипільців, Микола Макаренко підходив і до аналізу окремих, передусім мистецьких артефактів трипільської культури. Його глибокі знання в цій проблематиці наглядно демонструє стаття «Етюди з обсягу трипільської культури», особливо те місце, де її автор спростовує інтерпретацію двох глиняних статуеток із колекції В.Б. Антоновича: кожне його твердження,

⁶ Про розгорнуту в Україні кампанію репресій проти відомих вчених Микола Макаренко повідомляє в листі до Б.Е. Петрі, археолога й етнолога, професора Іркутського університету [Макаренко Д.Є., 2006, с.105].

кожен висновок супроводжується невідпорною аргументацією [Макаренко М.О., 1926, с.3-4].

У 1926 р. учений взяв участь і в розкопках знаменитої грецької колонії Ольвії, здійснюваних експедицією Б.В. Фармаковсько-го. Склад цієї експедиції, в якій Микола Макаренко виконував обов'язки заступника начальника, був вельми представницьким: туди входили директори Миколаївського та Одеського музеїв, директор німецького Археологічного інституту, знані фахівці різного профілю з провідних наукових установ Петербургу, Москви, низки інших міст. Дві статті М.О. Макаренка, присвячені результатам цих розкопок [Макаренко М.О., 1926а, с. 376-378; його ж, 1927, с.90-105] наглядно демонструють високу ерудицію вченого і в цій царині археологічної науки.

Слід відзначити, що за який би археологічний об'єкт не брався Микола Макаренко – будь то слов'янське городище, чи неолітичне або трипільське поселення, чи курганні могильники епохи бронзи або скіфо-сарматської доби, чи «поля поховань» (грунтові могильники без зовнішніх ознак) – його дослідження завжди відзначалося новаторським підходом, намаганням удосконалити методику розкопок пам'яток даного профілю. Передаючи науковій молоді свій багатий досвід польових досліджень, він нагадував, що «археолог, перш за все є той варвар, що знищує на вічні часи пам'ятник... Нехай же він подбає, аби нашим нащадкам та науковій дисципліні залишилися якнайточніший опис пам'ятника, найкраще його графічне зображення» [Відділ рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського, ф.10. – спр.17671]. Наголошував він і на тому, що в майбутньому до вивчення добутих розкопками матеріалів будуть застосовуватися нові й нові методи дослідження, які дадуть повнішу інформацію про археологічний об'єкт.

Ці принципи вчений не тільки декларував, він ними постійно керувався «в полі». У 1929 р. разом зі співробітниками Сумського історико-художнього музею на розкопках Крейдичанського комплексу – слов'янського могильника XI-XII ст. поблизу Сум – Микола Макаренко робить вирізки поховань для їх подальшого всебічного вивчення та музеєфікації⁷. Тоді ж під

⁷ Як довідався автор цих рядків від науковця з Сум Н. Німенко під час конференції в Національному Музеї мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, ці вирізки, що вважалися зниклими під час Другої світової війни [Звагельський, 1989, с.30], були виявлені в фондах Сумського історико-краєзнавчого музею й ідентифіковані. Не менш сенсаційним відкриттям зазначеного наукового форуму було й повідомлення іншої учасниці цієї конференції, О.Голуб, що і вирізка з поховання, яка зберігається в Роменському краєзнавчому музеї, пов'язана саме з розкопками Миколи Макаренка у с.Ведмежому.

його керівництвом було розкопано і п'ять курганів у Краснянському лісі на околиці цього міста.

Внесок Миколи Макаренка в археологічну науку, його глибоке знання цього матеріалу зокрема і в розробку її методологічних засад, є дуже розмаїтим і вагомим за змістом. Далеко не всі його теоретичні й практичні досягнення та новації, напрацьовані в процесі польових досліджень, відбилися в опублікованих працях. Все важче ставало писати в умовах «партійного контролю», коли навіть у статтях з археологічної тематики наукову інформацію належало пересипати ідеологічними гаслами та «славнями» на честь «вождів». Тиск на діяльність науковців, які не мирилися з такими методами керівництва наукою, більшовицька влада здійснювала через відкриття проти них абсурдних судових «справ», що роками не закривалися, обмежуючи свободу пересування навіть у межах країни. Приміром, щоб поїхати на згадувані вище розкопки в Ольвію, Микола Макаренко мусив отримати дозвіл прокурора.

Всілякі перешкоди його науковій діяльності чинило в кінці 20-х років і суттєво «оновлене», в дусі часу, керівництво ВУАКу. Робилися принизливі спроби піддати сумніву під час наукових атестацій кваліфікаційний рівень вченого, піддавалися критиці його наукові праці як аполітичні, а то й «ворожі» класовій ідеології. Жодним чином не фінансуючи його археологічних досліджень, академічне начальство не дозволяло й скористатися цільовими асигнуваннями, які готові були надати деякі організації, у тому числі й зарубіжні, персонально під розкопки М.О. Макаренка. У 1929 р., висунувши знаному в науковому середовищі Європи вченому безглузде звинувачення у «зв'язках із закордоном», йому не видали Відкритого листа. Це й стало головною причиною подання ним заяви про вихід зі складу членів ВУАКу та всіх інших академічних комісій.

Та авторитет вченого у науковому вимірі визначався аж ніяк не членством у престижних комітетах. Те підтвердила вже ситуація наступного року: саме до нього змушене було звернутися академічне начальство, коли виникли форс-мажорні обставини у зв'язку з відкриттям Маріупольського могильника. Про цю подію в археологічній кар'єрі вченого, яка знову уславила його ім'я на весь світ, варто розповісти докладніше.

У липні 1930 року в котловані, який почали готувати під домну майбутнього заводу «Азовсталь», краєзнавець з Маріуполя Г.Ф. Кравець помітив «червону пляму», в якій виявив людські кістки й намистини. Про свою знахідку він сповістив

у місцевий музей і навіть дав повідомлення в газету. Подія набула розголосу, тому проігнорувати поховальний об'єкт вже було неможливо – його треба було належно дослідити. Та проблема полягала в тому, що за розпорядженням «зверху» фундамент домни мав бути готовий до річниці Жовтневої революції. Отже, розкопки могильника належало провести у найкоротший термін.

До досліджень, які очолив Микола Макаренко, долучилися співробітники Маріупольського музею, дирекція заводу надала потрібну для цього робочу силу і всіляко, в тому числі й фінансово, сприяла виконанню необхідних робіт. Розкопки велися в дуже напруженому темпі: працювали до виснаги. Ось як згадував пізніше Микола Омелянович ці «пекельні, але й радісні дні»: «Роботу починали о 7 год ранку. Робоча сила працювала до 3-х год дня. Далі, як робітники кінчали, весь персонал залишався на могильнику і працював до 7-8 год. вечора, розчищаючи кістяки. Вихідних днів не знали. Нарешті дійшли до того, що дехто з працівників буквально не витримував, – падали з ніг. А прохання від адміністрації йшло за проханням – «якнайшвидше кінчайте роботу» [Макаренко М.О., 1933, с.10]. Для керівника ж експедиції робочий час нерідко тривав і вночі – адже слід було все зафіксувати в польовій документації, замалювати, зафотографувати...

Наслідком цієї титанічної праці стало відкриття великого ґрунтового могильника – родоплемінної усипальниці неолітичного часу, – в якому було виявлено 124 кістяки, присипані червоною вохрою. Попри стислі терміни, подбав вчений і про музеєфікацію поховань: використавши відпрацьовану на Сумщині методику, зробив дві вирізки поховань, кожне вагою 1,5-2 тонни, які й сьогодні зберігаються в Маріупольському краєзнавчому музеї.

Такою ж ретельністю і фаховістю, як проведені польові роботи, відзначається й оперативно підготовлена та видана уже в 1933 р. фундаментальна монографія «Маріупільський могильник». Вона містить детальний опис знахідок і численні ілюстрації: 55 авторських таблиць, два плани і 98 комплексних рисунків. Цю книгу Микола Омелянович присвятив своєму вчителю в археології, професору О.А. Спіцину, який високо оцінив пам'ятку написавши її автору: «Ваш Маріупільський могильник – вражаюче відкриття... Які з усього того вийдуть наслідки – навіть уявити не можна. Доведеться переглянути під новим кутом всі наші древні культури. Ось що таке ваш могильник!» [там само, с.5].

Дбаючи про доступність унікальних артефактів дослідженої ним пам'ятки світовій археологічній спільноті, вчений супроводив текст видання розлогим – на 10 сторінок – резюме англійською мовою, а також надіслав інформацію про це відкриття до фінського видання [Макаренко, 1934, р.135-153].

«Ув'язнена», як і її автор (вилучена з продажу, але не втрачена для нащадків), книга «Маріюпільський могильник» і сьогодні може бути зразком для наслідування щодо ретельності опису археологічних знахідок та культури їхнього ілюстрування.

1. *Звагельський В.Б.* Дослідник історії України М. Макаренко // Питання археології Сумщини. Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини». (Суми, квітень 1989 року). – Суми, 1990. – С.21-33.
2. *Изследования и раскопки // Киевская старина.* – К.: Типография Имп. ун-та Св. Владимира, 1902, январь. – С.67-68.
3. *Макаренко Д.Є.* Шлях до храму. – К: Хрещатик, 2006 – 126 с.
4. *Макаренко Н.Е.* На родине последнего гетмана запорожского П.И. Калнишевского // Искусство и художественная промышленность. – 1901. – №8(32). – С.253-257.
5. *Макаренко М.О.* Материалы по археологии Полтавской губернии. II. Предметы из «случайных» раскопок кургана близ с. Тишки Лубенского уезда // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып.14. – Полтава, 1916. – С.5-24.
6. *Макаренко М.О.* Етюди з обсягу трипільської культури // Трипільська культура на Україні. – Вип.1. – К.: Друкарня УАН, 1926. – С.1-22, 208-215.
7. *Макаренко М.О.* Підземний город (Ольбія) // Глобус. – К., 1926. – №12(63). – С.376-378.
8. *Макаренко М.О.* Ольбія // Коротке звітання Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік. – К., 1927. – С.90-105.
9. *Макаренко М.О.* Маріюпільський могильник. – К.: Друкарня ВУАК, 1933. – 151 с., LV арк.
10. *Качалина Г.И.* Макаренко Николай Емельянович // Сотрудники Императорского Эрмитажа, 1852-1917: Биобиблиографический справочник. – СПб.: Изд-во ГЭ, 2004. – С. 121-123.
11. *Німенко Н.А.* Матеріали до біографії М.О. Макаренка у фонді ВУАК Інституту археології НАН України // Сумська старовина. – 2005. – №.XVI-XVII. – С.149-166.
12. *Німенко Н.А.* Археологічні дослідження на Сумщині у контексті становлення та розвитку Роменського краєзнавчого музею у 20-х роках ХХ ст. // Історія археології: дослідники і наукові центри / Археологія і давня історія України. – Вип. 9. – К.: Стародавній світ, 1912. – С. 195-199.
13. *Николай Макаренко – последний хранитель магических рун Руси.* – Сумской информационный портал XPRESS. – Воскресные чтения. – 26.09.2009. – www.xpress.sumy.ua
14. *Павловский И.Ф.* Макаренко Николай Емельянович // Первое дополнение к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1913. – С.26-29.
15. *Франко А., Франко О.* Огляд маловідомих архівних матеріалів про життя і наукову діяльність Миколи Омеляновича Макаренка // Вісник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів: Вид-во Львівського національного університету імені Івана Франка, 2013. – Вип. 8. – С. 40-48.
16. *Makarenko M.O.* Neolithic man on the shores of the Sea of Azov // Eurasiaseptentrionalis, antique. – Т. 9. – Helsinki, 1934. – P.135-153.

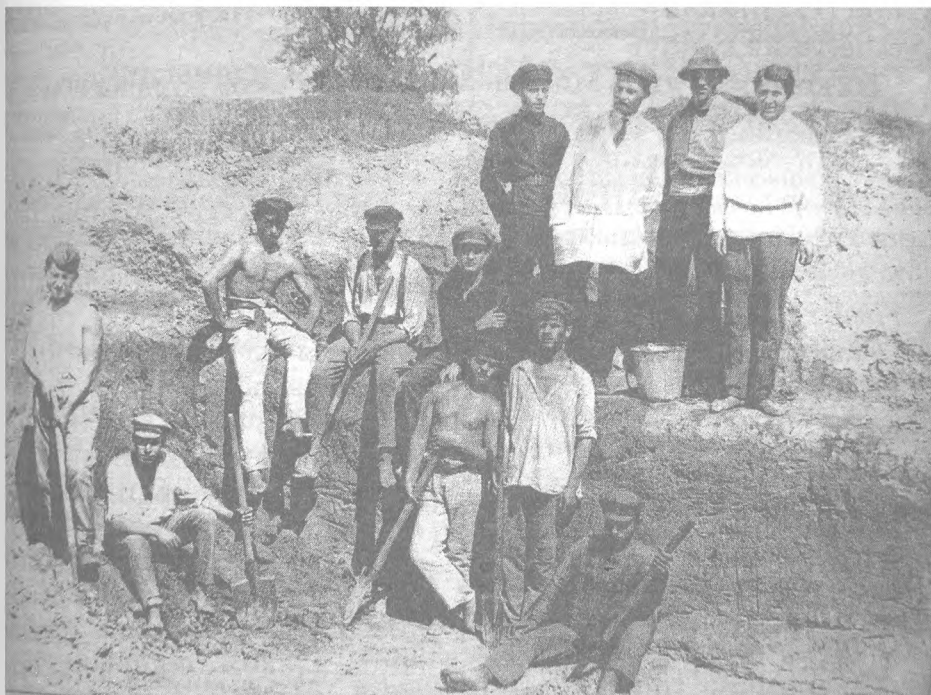

Рис.1. Розкопки городища Монастирище. 1924 р.

*Рис.2. Розкопки Спаського собору в Чернігові. 1923 р.
(Поряд із М.О. Макаренком його син Орест).*